

УДК 81'06'373.421=111

ТЕРМІНОЛОГІЧНЕ МІКРОПОЛЕ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ЛІТЕРАТУРА» НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Масликова О. С.

РВНЗ «Кримський інженерно-педагогічний університет», Сімферополь
E-mail: uakafedra@mail.ru

У статті висвітлюється питання про особливості вживання терміна «література» на позначення сукупності писаних творів визначними науковими діячами XIX–XX ст. Зазначається, що поряд із терміном «література» найчастіше вживалися синонімічні назви: «писемство», «письменність», «письменство», «словесність». Проте на відміну від російської мови, де лексема *словесность* зазнала дальшого семантичного розвитку і почала означати “сукупність усіх писаних творів” (а не лише художніх, як раніше), в українській мові вживання цього слова занепало, лише зрідка відновлюючись у разі потреби вжити синонім до слова *література*.

Діяльність, пов’язана з літературою та наукою про літературу, відображена у працях М. С. Грушевського. Терміном *література* вчений називає сукупність писаних і друкованих творів певного народу, а також літературу як різновид мистецтва. Досить часто термін *література* входить до складу номенклатур, яких засвідчено у творах М. Грушевського понад 50 одиниць. Найчастіше вживаною є номенклатура *українська література*.

Ключові слова: література, лексема, народна словесність, термін, термінологічна номенклатура, художній твір.

У дослідженні аналізуються термінологічні одиниці на позначення поняття «література», визначаються термінологічні одиниці на позначення сукупності писаних творів, а також синонімічні назви, які найчастіше вживалися наприкінці XIX – на початку XX століття в українській мові та в терміносистемі М. С. Грушевського. Метою статті є аналіз найуживаніших термінів та номенклатур праць М. С. Грушевського, що позначають поняття «література»; з’ясування частотності та специфіки їх використання в українській мові; визначення основних терміносполук, що найчастіше фіксуються у наукових творах того періоду.

У першій половині XIX ст., а також у 60–70-х роках для позначення сукупності писаних творів, у тому числі й художніх, уживалися синонімічні назви: *писемство*, *письменность*, *письменство*, *словесність* і *література* [див.: 12]. Проте на відміну від російської мови, де лексема *словесность* зазнала дальшого семантичного розвитку і почала означати “сукупність усіх писаних творів” (а не лише художніх, як раніше), в українській мові вживання цього слова занепало, лише зрідка відновлюючись у разі потреби вжити синонім до слова *література* [10, с. 109].

З 70-х років XIX ст. починає активізуватися слово *письменство* як абсолютний синонім до слова *література* [8, с. 576]. При виразній активності цього слова фіксуються й інші утворення; окремі з них мають до певної міри індивідуальний характер і співвідносяться з іншими, ніж *письменство*, твірними основами: *письменництво* (від *письменник*), *письмовість* (від *письмовий*). Отже, слово

письменство звужує свій семантичний обсяг до значення, аналогічного значенню слова “література”, а *письменність* – до значення “грамотність” [10, с.109].

Тематична група “художня творчість” представлена такими термінами: *писемство, письменность, письменство, словесность* і *література* [1, с. 106–113], гіперонімом яких став термін *література*, активізований у другій чверті ХІХ ст. Відомими на той час були такі терміни: *словесність* [5, с. 130], *словесність народна* [6, с. 128], *література* [6, с. 173], *критика літературна* [5, с. 231], *письменство* [5, с. 66, 80, 84], *письменство красне* [5, с. 231]. Визначні діячі кінця ХІХ – початку ХХ століття досить часто у своїх працях паралельно послуговувались термінами *красне письменство* і *література*, які засвідчуємо, наприклад, у Михайла Коцюбинського: “Вихований на кращих зразках сучасної європейської літератури, такої багатої не лиш на теми,.. наш інтелігентний читач має право сподіватися й од рідної **літератури** ширшого поля обсервації, вірного малюнку різних сторін життя усіх, а не одної якої верстви суспільності, бажав би зустрітись в творах **красного письменства** нашого з обробкою тем філософічних, соціальних, психологічних, історичних і т. ін.” [7, с. 271]. Широта історико-культурних і літературно-художніх інтересів ученого зумовила великий діапазон і часту вживаність філологічних термінів, які за значенням, охопленням проблем та явищ можна поділити на декілька функціонально-тематичних груп.

Усе, що пов’язане з літературою та наукою про літературу, знайшло відображення у працях М. С. Грушевського. Термін *література* досить часто вживається у працях вченого [9, с. 115]. Цим терміном вчений називає сукупність писаних і друкованих творів певного народу, а також літературу як різновид мистецтва: “В міру, як писана **література** розвивається і захоплює все ширші верстви й інтелектуально сильніші елементи входять в круг її впливів, користають з неї, послуговуються нею, – так усна продукція спадає все нижче і вартість її маліє” [2, т. 1, с. 58; надалі при посиланні на це видання вказується том і сторінка].

Досить часто термін *література* входить до складу номенклатур, яких засвідчено у творах М. Грушевського понад 50 [9, с. 116–117]. Найчастіше вживаною є номенклатура *українська література*. Вона зафіксована більш як 500 разів: “Коли ж моя робота над моїм курсом припинилась, – з початком війни, я став думати над виданням окремого огляду **української літератури**” [т. 1, с. 236].

Близько 30 разів вживається номенклатура *великоруська література*, (у значенні *російська література*): “Так само як **великоруську літературу** ХІХ – ХХ вв. не можна дробити на літературу петербурзьку, московську, рязанську, а українську – на київську, полтавську, катеринославську і т. д., не годиться се робити і для ХІІ – ХІІІ в.” [т. 2, с. 58]. Лише декілька разів вчений, уточнюючи на основі літературного матеріалу історичні відомості, вживає номенклатуру *середньовічна література*: “Широко доводиться на підставі легенди про Кирила й Мефодія, проложних житій, “росских” літописів і різної середньовічної **літератури**, що не тільки Русь, але й Угорщина, Чехія, Польща спочатку прийняли християнство із Сходу і словенські книги – наводяться на доказ згадка про слов’янську Біблію королеви Софії (жінки Казимира Ягайловича) і Фіолеві друки, мовляв, споряджені для вжитку краківських і празьких бенедиктинів” [т. 4, кн. 1, с. 216].

Термін *література* функціонує у таких терміносполуках: *агіографічна література* [т. 4, кн. 2, с. 194], *анонімна література* [т. 2, с. 7], *антична література* [т. 4, кн. 2, с. 241], *героїчна література* [т. 2, с. 7], *билинна література* [т. 4, кн. 1, с. 57], *біблійна література* [т. 2, с. 213], *богословська література* [т. 6, кн. 2, с. 77], *великоруська література* [т. 2, с. 58], *героїчна література* [т. 2, с. 58], *гномічна література* [т. 3, с. 201], *дидактична література* [т. 2, с. 34], *дружинна література* [т. 3, с. 13], *друкована література* [т. 6, кн. 2, с. 22], *західноєвропейська література* [т. 4, кн. 2, с. 30], *історична література* [т. 3, с. 76], *книжна література* [т. 1, с. 244], *легендарна література* [т. 4, кн. 1, с. 180], *лицарська література* [т. 3, с. 69], *моралістична література* [т. 4, кн. 1, с. 180], *наукова література* [т. 2, с. 165], *новітня література* [т. 1, с. 265], *новіша література* [т. 1, с. 170], *оригінальна література* [т. 2, с. 51], *паломнича література* [т. 2, с. 95], *панегірична література* [т. 4, кн. 2, с. 213], *перекладна література* [т. 2, с. 28], *писана література* [т. 2, с. 5), *письменна література* [т. 1, с. 169], *повістева література* [3, с. 43], *поетична література* [4, с. 76], *покаяницька література* [т. 4, кн. 2, с. 224], *проповіднича література* [Грушевський 1993, с. 482], *псевдографічна література* [т. 2, с. 7], *релігійна література* [т. 3, с. 76], *релігійно-віршова література* [т. 6, кн. 1, с. 81], *релігійно-моралістична література* [т. 3, с. 68], *романтична література* [т. 2, с. 43], *світова література* [т. 3, с. 236], *світська література* [т. 3, с. 183], *святоотецька література* [т. 2, с. 34], *середньовічна література* [т. 4, кн. 1, с. 216], *слов'янські літератури* [Грушевський 1991, с. 10], *стара література* [т. 1, с. 170], *усна література* [т. 4, кн. 1, с. 220], *християнська література* [т. 2, с. 43], *церковна література* [т. 6, кн. 1, с. 40], *церковно-релігійна література* [т. 3, с. 68], *шкільна література* [т. 1, с. 116].

Синонімом до лексеми *література* в працях вченого виступає термін *словесність*. Іноді, говорячи про літературу, М. Грушевський розрізняє *писану* і *усну словесність*: "... за краще вважаю переглядати по змозі паралельно, в порядку еволюції, різні цикли тої і другої – **писаної** і **усної словесності**" [т. 1, с. 170].

На позначення поняття *художня література* вчений вживає термінологічну назву *красна словесність* [т. 1, с. 50].

Говорячи про фольклор, М. Грушевський вживає термін *народна словесність*: "Тип романсового попа або дяка давно став улюбленим мотивом **народної словесності**, відси перейшов до творів Котляревського та Квітки й досі повторюється українськими драматургами" [т. 4, кн. 2, с. 30].

Термін *словесність*, яким досить часто послуговується у своїх літературно-громадських джерелах Михайло Драгоманов, у працях вченого не зафіксовано. У цьому виявляється прагнення вченого до вживання термінів у такому фонетико-морфологічному оформленні, яке відображає норми сучасної української літературної мови.

Поряд із терміном *словесність* у М. Грушевського для називання сукупності літературних творів вживаються паралельні термінологічні назви *словесне мистецтво*, *словесна творчість*, *словесні твори*, *словесний текст*. Наприклад: "Впливи сі, одначе, не змінили основних прикмет ні змісту ні форми нашого **словесного мистецтва**..." [т. 1, с. 130]. "За поміччю і посередництвом тої нижчої

духовної верстви за сеї доби така маса нового влилася з нею разом між люд, до сфери народної уяви, чуття і гадки, означивши дальший напрям **словесної творчості...**” [т. 4, кн. 2, с. 7]; “...дозволю намітити кілька таких загальних тез щодо християнізації народного обряду і зв’язаних з ним ідей та **словесних творів**” [т. 4, кн. 2, с. 8]; “З другого боку, ще більше значення мало для їх заховання, що в сім циклі особливо живо і нерозривно заховалась в’язь **словесного тексту**, пісні з мелодією і ритмом...” [т. 1, с. 119]. Утворений від іменника *словесність* прикметник *словесний* функціонує у терміносполуках типу: *словесний образ*, *словесний репертуар* [9, с. 217].

Для називання писаних і друкованих творів частіше, ніж термін *словесність*, у працях М. Грушевського виступає термін *письменство*. Його зафіксовано близько 50 разів. Він починає активізуватися як абсолютний синонім до лексеми *література* з 70-х років XIX ст. і функціонує у працях І. Франка та М. Драгоманова паралельно з терміном *література*.

Термін *письменство* у працях М. Грушевського співіснує лише як вторинний до лексеми *література*. Засвідчуємо його у таких синонімічних терміносполуках: *анонімна література* і *анонімне письменство*; *історична література* і *історичне письменство*; *книжна література* і *книжне письменство*; *оригінальна література* і *оригінальне письменство*. Наприклад: “... такі твори мали шанси на поширення між різною **анонімною** або **псевдографічною літературою**” [т. 2, с. 7], і “Деякі з них заховали імена своїх авторів... інші розпалися в морі **анонімного письменства**, де кінець кінцем незвичайно трудно буває їх відрізнити від аналогічних перекладних, перероблених або принесених з Болгарії писань” [т. 2, с. 51]; “В порівнянні з такими визначними і багатими останками **дружинної літератури** – поетичної й **історичної** – релігійна література сього століття представляється далеко скромніше...” [т. 3, с. 76] і “В сім взагалі секрет краси і експресії нашого **історичного письменства...**” [т. 1, с. 99]; “Сі ж цикли дружинної поезії, які стикаються з нашою старою **книжною літературою** ... притягли до себе передусім увагу наших старих фольклористів та були ними оброблені з історичного і почасти – історично-літературного становища” [т. 1, с. 224] і “...наприклад новіший автор популярного підручника «руської літератури» Келтуяла, з початку пішовши за старою схемою, в новім виданні поставив огляд усної словесності після **письменства книжного...**” [т. 1, с. 170]; “... переважна більшість сеї **оригінальної літератури** все зістається «під підозрінням» під можливістю бути признаною за перерібку, тільки більш або менш не оригінальну, якихось візантійських творів чи їх компіляцію...” [т. 2, с. 51], і “по-друге, величезна більшість сього **оригінального письменства** має дуже мало претензій на літературність...” [т. 2, с. 51]. Зрідка вживається М. Грушевським словосполучення *красне письменство*, що в другій половині XIX ст. продуктивно вживалося українськими критиками та публіцистами. Ця термінологічна назва функціонує із значенням «художня література»: “Тим старі історичні писання різняться від теперішніх, бо тепер те, що брали на себе старинні історики, полишається **красному письменству**” [Грушевський 1991, с. 28].

Говорячи про способи відображення і передавання літературних матеріалів, М. Грушевський у своїх працях розрізняє *писану (письменну) літературу* та *усну*

літературу: “...писана література сих часів – се тільки невеличкий сегмент, який відбиває ... настрої й гадки невеличких гуртків інтелігенції” [т. 2, с. 5]; “Тим часом як старіші історики літератури цілу старшу традицію трактували як вступ до **письменної літератури**, наприклад новіший автор популярного підручника «русскої літератури» Келтуяла, спочатку пішовши за старою схемою, в новім виданні поставив огляд усної словесності...” [т. 1, с. 170]; “Так що нема сумніву щодо широкої популярності сеї повісті, часто, очевидно, перероблюваної і доповненої різним матеріалом: історичними образами, зачерпненими з книжної й **усної літератури**” [т. 4, кн. 1, с. 220].

Літературну творчість епохи середньовіччя вчений передає такими термінологічними назвами: *шкільна література* [т. 1, с. 116]; *шкільна словесність* [т. 4, кн. 1, с. 7]; *шкільна творчість* [т. 6, кн. 1, с. 33]. Попередники М. Грушевського не вживали ці назви. Так, Іван Франко, наприклад, звертається лише до назви окремого різновиду літературного твору цієї епохи, вживаючи словосполучення *шкільна драма* [11, с. 269].

На позначення сукупності писаних або друкованих творів М. Грушевський використовував також термін *письменність*: “Цілий ряд течій – повівів, рефлексів світового життя пройшло над нашим громадянством... і викликало відгомони в житті і **письменності**” [т. 5, кн. 1, с. 104]. Вживався цей термін вченим із суфіксом – *ість*, який функціонує у сучасній українській мові, на відміну від часто вживаного у XIX столітті терміна *письменность*, утвореного за допомогою дуже продуктивного для абстрактно-книжної лексики суфікса – *ость*, вживаного ще в давньоруськоукраїнській, а також в російській мові. Вживання М. Грушевським терміна *письменність* може свідчити про прагнення вченого до встановлення єдиних норм термінології української мови.

Отже, тематична група “терміни на позначення літератури” охоплює як лексеми, що закріпилися з літературознавчим значенням у попередні періоди розвитку наукової думки, так і терміни, які входили в українську мову кінця XIX – початку XX століття. Деякі з них набули в наш час ознак історизмів: *паломнича література*, *святоотецька література*, *апостольські писання*, *красне письменство* тощо. У переважній більшості терміновживань ці слова реалізують своє значення у номенклатурах, вживаних і сучасним літературознавством.

Список літератури

1. Быстрова Е. А. Термины *литература, словесность и письменность* // Современная русская лексикология / Быстрова Е. А. – М.: Наука, 1996. – С. 106 – 113.
2. Грушевський М. Історія української літератури: в 6 т., 9 кн. / Грушевський Михайло. – К.: Либідь, 1993–1996.
3. Грушевський М. Історія України / Грушевський Михайло. – К.: Освіта, 1991. – 271 с.
4. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Репринт. вид. / Михайло Грушевський. – Т. 3. – К.: Наук. думка, 1993.
5. Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.) / Жовтобрюх М. А. – К.: Наук. думка, 1970. – 303 с.
6. Жовтобрюх М. А. Мова української преси (до середини 90-х років XIX ст.). / Жовтобрюх М. А. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1963. – 415 с.
7. Коцюбинський М. Твори: у 6 т. / М. Коцюбинський – К.: АН УРСР, 1961 – 1962. – Т. 2–3.

8. Кримський А. Розвідки, статті та замітки. I – XXVII. Укр. Акад. Наук // 36. іст - філ. відділу. – № 57 / А. Кримський – К., 1928; Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1965. – 576 с.
9. Масликова О. С. Словник філологічної термінології та номенклатури творів М.С. Грушевського / О. С. Масликова. – Сімферополь, 2002. – 256 с.
10. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови у другій половині XIX – на початку XX ст / О. Г. Муромцева. – Харків: Вища школа, 1985. – 152 с.
11. Пінчук С. П. Словник літературознавчих термінів Івана Франка / С. П. Пінчук, Є. С. Регушевський. – К.: Наук. думка, 1966. – 271 с.
12. Словник української мови: в 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.

Масликова Т. С. Терминологическое микрополе на обозначение понятия «литература» в конце XIX – начале XX столетий / Т. С. Масликова // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации. – 2014. – Т. 27(66), № 4. – С. 201–207.

В статье рассматривается вопрос об особенностях употребления термина «литература» для обозначения совокупности писанных произведений известными научными деятелями конца XIX – начала XX вв. Отмечается, что наряду с термином «литература» чаще всего употребляются синонимические названия: «писемство», «письменность», «письменство», «словесность». Но в отличие от русского языка, в котором лексема «словесность» в дальнейшем семантизировалась и начала обозначать «совокупность всех писанных произведений» (а не только художественных, как раньше), в украинском языке прекратилось употребление этого слова, только иногда употреблялось в случае необходимости как синоним к слову *литература*. Достаточно часто термин *литература* входит в состав номенклатур, которых зафиксировано в трудах М. Грушевского около 50 единиц. Наиболее употребляемой есть номенклатура *украинская литература*.

Ключевые слова: литература, лексема, народная словесность, термин, терминологическая номенклатура, художественное произведение.

Maslykova T. S. Terminological micro field concerning the conception “literature” in the end 19 – beginning 20 centuries / T. S. Maslykova // Scientific Notes of Tavrida National V. I. Vernadsky University. – Series: Philology. Social communications. – 2014. – V. 27(66), № 4. – P. 201–207.

The article addresses the question about peculiarities of the usage of the term “literature” for denotation of totality of written works of well-known scientific figures of the XIX – XXth centuries. It is noted that in addition to the term “literature” often used synonymous names: *pisemstvo*, *pismennost*, *pismenstvo*, *slovesnost*. But unlike Russian language in which the lexeme “*slovesnost*” further took the meaning “the totality of all hand-written works” (not only the works of fiction, as before), in the Ukrainian language usage of this word was stopped and it was used only occasionally, if necessary, as a synonym for the word “*literature*”.

It is indicated that since the 70s of the XIXth century the use of the word “*pismenstvo*” activates as an absolute synonym to the word “*literature*”. With an expressive activity of the word the other units are also fixed; some of which are individual in nature and correlate with other words, that are different from “*pismenstvo*”, by their forming bases, The term “*pismenstvo*” narrows its semantic meaning, that is *analogical* to the meaning of the word “*literature*” and “*pismennost*” – to the meaning “*literacy*”.

The article notes that the activities related to literature and the study of literature, reflected in the writings of M. Hrushevsky. The term is often used in the writings of scientist. Pointed terminology unit is used by the scientist to refer the totality of *written* and *printed* works of particular nation, as well as for denotation of literature as the variety of art. The term “*literature*” is quite often the part of the nomenclatures, it’s about 50 units that are fixed in Hrushevsky’s works. One of the most used nomenclature is “*Ukrainian literature*”.

According to research of the thematic group “terms for denotation of the literature and the study of literature” it is defined, that it contains lexemes that were fixed with the significance of literary criticism in the previous periods of development of the scientific thought, as well as terms that were a part of the Ukrainian language vocabulary in the late XIX – early XXth centuries.

Keywords: literature, lexeme, folk-literature, term, terminological nomenclature, the work of fiction.

Стаття надійшла до редакції 21 листопада 2014 року